

La misteriosa desaparició de la Bíblia Valenciana reeditada i la pàtria d'En Colom

Autor: Pep Mayolas

Data de publicació: 29-03-2020

En Pep Mayolas ens proposa una solució per al misteri de la Bíblia Valenciana, reeditada l'any 1515, solució que podria explicar, alhora, la gènesi del mite del Colom plebeu i genovès que el món acadèmic ha subscrit de forma acientífica i acrítica durant segles.

Segons la història oficial, el 10 de juliol de 1517, diada de sant Cristòfor, sortia de premses la imponent Biblia Políglota Complutense a Alcalá de Henares, a l'empara de la universitat més erasmista d'Europa i beneïda pel mecenatge del gran estadista, culte i sensible inquisidor, arquebisbe de Toledo i també cardenal de les Espanyes, Francisco Jiménez de Cisneros.

Els nostres lectors habituals saben que de fa temps defensem que tant el mític Cisneros com aquella universitat tan erasmista d'Alcalá serien el producte d'una construcció tardana de la censura, destinada a desubicar en la història la veritable universitat d'Alacant, que és on hauria tingut lloc el llarg procés d'exegesi bíblica (1502-1517) i la publicació de l'anomenada Bíblia Políglota, probablement impulsada per En Ferran Colom i gràcies al mecenatge del canceller i arquebisbe de Tarragona Pere Folch de Cardona, suplantats en el relat oficial per l'al·ludit Cisneros.

Al nostre Erasme de 2014 escrivíem que «un argument gairebé definitiu a favor de l'existència de la universitat d'Alacant al segle XVI ens el proporciona el canonge Guillén, biògraf de l'Hernando Colón, quan ens transcriu l'anotació llatina que troba en la guarda d'un volum de la Biblioteca Colombina, no ens diu de quin: "Ego don Ferdinandus Colon perlegi hunc librum in civitate Alicante 18 die mensis octobris 1516".[1] El sentit de la frase, fins i tot per als llecs en llatí, és força clar, llevat de les dues paraules centrals, perlegi hunc. La darrera remet a Hic (hoc, hoc, hujus),[2] i tant pot ser un demostratiu "aquest llibre" (hunc librum), com un adverbial, "aquí" (hic, heic).[3] Perlegi, en el diccionari del segle XIX que ens fa de guia, admet quatre accepcions, a diferència de diccionaris més actuals, en què n'hi ha una que desapareix. L'accepció que ens dona la clau de la frase, justament. Perlegi fa referència a 1) Llegir de

principi a fi, enterament; 2) Recórrer amb la vista, tot llegint; 3) Llegir en veu alta i enterament; i 4) Passar revista a una cosa, contemplar amb els ulls, examinar escrupolosament.[4] Escollim la 3a accepció, que avui ja no és usual, i traduïm la frase: “Jo, En Ferran Colom, vaig llegir en veu alta enterament aquest llibre a la ciutat d’Alacant, el dia 18 del mes d’octubre de 1516”. [5] Què té de particular aquesta anotació? En Francisco Rico ens ho aclareix: “Era un vell costum europeu obrir l’any escolar el 18 d’octubre amb una prolusió en alabança de les arts liberals i la resta dels ensenyaments professats a l’studium”. [6] És a dir, el 18 d’octubre, diada de Sant Lluc, totes les universitats europees obrien el curs acadèmic amb una exhortació a l’estudi. I En Ferran Colom ens confia veladament que va llegir en veu alta i enterament “aquest llibre” a Alacant el primer 18 d’octubre després de les morts del Rei Catòlic (gener) i del seu inquisidor general, en Lluís Mercader (juliol)». [7] Quin era aquell tomell, aquella obra que el nostre humanista va llegir en veu alta? En Rafel Mompó va esbrinar que el llibre en qüestió era «La representatione & divota historia & festa di Sancto Paulino di Lucha, és a dir la ciutat de Lucca, cap-i-casal de la república homònima i indret on, a banda del bisbe Paulino hi ha “il Santo Volto”», [8] conegut com la Santa Faç de Lucca. És sabut que al terme actual de Sant Joan d’Alacant hi havia aleshores l’anomenat monestir de la Santa Faç o la Verònica, inicialment ocupat per religiosos jerònims, però a partir de 1518 per monges clarisses procedents de Gandia.

Veiem, doncs, que En Ferran Colom llegeix la devota història del bisbe Paulino, que era «di Lucca» igual que sant Cristòfor (originari de ?????, antiga Lukka) i que el Santo Volto o Santa Faç. I Alacant s’anomena en grec Akra Leuke, més tard Laquant, que acabarà donant «Alacant». En Mompó precisa que «sant Paulino de Lucca nasqué a Antiòquia (hui Antakya, Turquia) i, en època de Neró (54-68) fou enviat per sant Pere a convertir al cristianisme els habitants de Lucca, segons la llegenda. A la documentació luquesa no apareix fins al segle XIII, quan es troben les seues relíquies juntament amb les de dos sants més i “sara riconosciuto santo e proclamato Patrono principale di Lucca. Oggi, 12 luglio, ricorre la sua festa”, com diu el cronista local. Paulino va morir aquell dia de l’any 69 d.C., martiritzat a bastonades i esdevenint així el primer bisbe màrtir conegut. El 12 de juliol és el dia de la mort d’Erasmus (1536) i també el de la mort d’En Ferran Colom (1539) i és la Festa de Santa Veronica, Vera Imatge o Vera Icona (encara que el romiatge de la santa Faç d’Alacant es celebra el segon dijous posterior a Dijous Sant)». [9]

En síntesi, aleshores, podem dir que En Ferran Colom llegeix casualment en veu alta a Alacant, el 18 d’octubre —que casualment és el dia que a tota Europa s’inaugura el curs universitari amb una lectura pública—, el llibre intitulat La representatione & divota historia & festa di Sancto Paulino di Lucha, una obra centrada en el patró de la ciutat italiana de Lucca, que casualment allotja una Santa Faç igual que Alacant, una ciutat de Lucca que té un patró que celebra la seva festivitat —que casualment també és el dia de la Verònica o Santa Faç— el 12 de juliol, casualment data oficial de la mort d’Erasmus, el 12 de juliol de 1536, i la d’En Ferran Colom, que casualment mor el 12 de juliol de 1539. Amb la qual cosa podem concloure que tantes casualitats no existeixen. Erasmus i Ferran es farien morir documentalment el dia de la Santa Faç per exprés desig d’En Ferran Colom, que en deixaria l’encàrrec als seus íntims servidors, amb independència de la data real de la mort del fill del descobridor. I el fet que per sant Lluc es llegís en veu alta a Alacant un llibre sobre el patró de Lucca, l’altra ciutat de la Santa Faç, ens confirma que a l’octubre de 1516, al peu del Benacantil, hi havia una universitat, i que el nostre Ferran fou l’encarregat d’inaugurar-ne el curs acadèmic just quan feia uns mesos que, casualment, havien desaparegut el Rei Catòlic (gener) i el seu confessor i inquisidor general Lluís Mercader (juliol).

Ara que ja estem posats en context, cal recordar que «la lluita contra la Bíblia en català començà de ferm l’any 1498, a instàncies de Torquemada, i a tots els llocs dels Països Catalans que tenien un tribunal de la Inquisició. Serrano Morales ens ha transcrit les ordres i instruccions donades a València per l’inquisidor Juan de Monasterio, el 10 de març de 1498”, que acabaven “Exortam, amonestam e manam [...] sots pena i sentència d’excomunicació i sots pena d’ésser sospitosos d’heretgia, i als que seran abjurats sots pena de relapsos en el crim d’heretgia per ells abjurat [...] que portessin aquells exemplars de la Bíblia que tinguessin al tribunal de la Inquisició, per a que, portats, los maneu cremar”». [10] La prohibició de la Bíblia valenciana té lloc just quatre dies abans que el mític Cisneros col·loqui la primera pedra de la Universitat d’Alcalá. És a dir, el 14 de març de 1498, En Ferran Colom protagonitzaria l’acte fundacional de la Universitat d’Alacant, la institució que bon punt compti amb quatre parets i un sostre —i almenys sis anys abans que hi comencin les classes— es dedicarà de ple a l’exegesi bíblica. I no deixa de ser curiós, també, que el 1502, la joiosa data d’inici d’aquells primers treballs, coincideixi en el temps amb la pragmàtica del 8 de juliol de 1502 en què Ferran II estableix la prohibició de publicar tota aquella obra que no s’hagi sotmès a l’aprovació prèvia del Consell censor.

El projecte d’una Bíblia Políglota que, a més, inclogués una versió en llengua vernacla seria la resposta erasmista que devia tenir entre cella i cella el nostre Ferran, bon punt va veure prohibir les Escripures en català el 1498. Recordem que tant Erasmus com els seus seguidors apostaven per posar els textos bíblics a l’abast del poble, de tothom, i això comportava haver d’editar-los en les llengües dites «vulgars». Però aquella no seria una Bíblia qualsevol. Els millors filòlegs grecs, llatins i hebreus rebrien una dotació de la Universitat —i l’empara oficial de la institució— per col·laborar entre si i anar duent a terme la tasca, sense pressa però sense pausa. I mentre hom es proveïa de vells manuscrits i

treballava amb tot el rigor de què era capaç, els anys de feina es carregaven d'esperança comptant amb l'arribada al tron d'un sobirà menys temorós de l'expansió del coneixement i sobretot amb el desgast del Sant Ofici, que potser desapareixeria amb el Rei Catòlic. O, si subsistia, ho faria com una institució impopular i anacrònica que es veuria obligada a ser més laxa i tolerant. Aquesta devia ser l'esperança.

El lector més descregut pot trobar que la Bíblia Políglota catalana és un acudit forassenyat o un pur caprici nostre. Anem a les proves, doncs. La dada cabdal ens l'aportava l'any 1993 En Jordi Ventura, en recollir una aguda observació del recentment traspassat Germà Colon al voltant d'una possible segona impressió de la Bíblia Valenciana el 1515. La informació surt de l'obra Bononia de l'erasmista valencià Frederic Furió Ceriol, datada a Lovaina el gener de 1555 i publicada a Basilea el 1556.[11] En Furió defensava, com Erasme, la traducció de les Sagrades Escripures a les llengües vulgars per tal de fer-ne arribar els beneficis a tothom, i optà per construir un diàleg llatí on el mateix Furió i el molt ortodox Bononia confrontaven els seus arguments a favor i en contra de la divulgació de la Bíblia en pla.

Escriu En Ventura: «Al fil de l'argumentació, tot replicant els arguments de Bononia, Furió al·ludirà a fets que ara ens interessen molt especialment, amb frases llatines que han donat lloc a una discussió que ja fa molt temps que dura. Així, en parlar dels pobles que disposen de versions bíbliques, el valencià farà esment de la trista sort correguda per la traducció de la Bíblia publicada a València: "Fa poc més o menys cent trenta anys que traduïren la Sagrada Escripura a la llengua valenciana i en fa quaranta, o al voltant, que fou impresa amb lletres molt més elegants; l'orde i associació que anomenen dels Inquisidors la prohibí al poble, sots aquest pretext que deien haver arribat a entendre que alguns jueus que havien restat a Espanya, després de ser expulsats d'aquests regnes cent vint mil de la seva secta, prenien d'aquestes bíblies els seus ritus i cerimònies i la manera de fer sacrificis". Per això, continuava Furió, la lectura de la Bíblia era vetada als descendents dels jueus.

»Hi ha hagut dues maneres d'entendre aquestes frases de Furió Ceriol. A banda del càlcul assenyat d'uns 120.000 jueus expulsats dels regnes dels Reis Catòlics, prou més proper del que degué ser la realitat i ben allunyada de les xifres que llavors plagué a molts d'asseverar, hi ha el maneig d'unes dates que han provocat confusió.

»Una versió, de la qual Germà Colon ha estat el darrer a fer-se ressò, podem resumir-la en les seves pròpies paraules: "Hom sap que [la Bíblia] fou composta devers l'any 1396 i impresa el 1478. Però el nostre humanista fixa la data de la versió el 1425 i afirma que existí una segona impressió, força elegantment realitzada (probablement en lletra romana), cap al 1515. Res no sabem d'aquesta nova edició; tanmateix, les paraules transcrites són claríssimes i els erudits hi tenen matèria de reflexió».[12]

La segona manera d'entendre la datació de l'obra la resumeix En Ventura en plantejar un possible error d'En Furió. «Si partim de l'edició del 1478 i hi afegim els quaranta anys de què parla l'autor, arribaríem a una datació del 1518, gens exagerada ni fora de to. Mentre que la traducció, segons ell, hauria estat realitzada el 1388».[13] Veiem que ens movem precisament en les dates 1515-1518, els anys en què s'enllestí l'edició de la famosa Políglota (1517) de la universitat d'Alcalá, Alacant per a nosaltres. La temptació és gran. La Bíblia Políglota tindria sentit en aquell moment a partir de la mort de Ferran el Catòlic (gener de 1516), en l'interregne que es produeix fins a l'arribada de Carles I a la tardor de 1517, i amb la figura clau de l'Inquisidor General per als regnes catalans, Adrià d'Utrecht, bisbe de Tortosa. Una Políglota catalana trobaria les millors condicions de viabilitat just quan el rei Ferran ja fa un any que ha desaparegut i l'òrgan perseguidor està a les ordres d'un home tolerant i de ment oberta, pròxim a les idees erasmistes.

A banda d'això, però, resulta determinant l'afirmació abans consignada d'En Furió Ceriol: «l'orde i associació que anomenen dels Inquisidors la prohibí al poble, sots aquest pretext que deien haver arribat a entendre que alguns jueus que havien restat a Espanya, després de ser expulsats d'aquests regnes cent vint mil de la seva secta, prenien d'aquestes bíblies els seus ritus i cerimònies i la manera de fer sacrificis». Si els jueus que havien restat a Espanya prenien d'aquestes Bíblies els seus ritus i cerimònies, és que les Bíblies duïen escrits els seus rituals en hebreu. Però això ens ho diu En Furió Ceriol de la misteriosa reedició de la Bíblia valenciana pels volts de 1515... Ergo, si estava impresa en català i en hebreu, havia de tractar-se d'una Bíblia Políglota. Perquè una Bíblia només en català i en hebreu no tenia sentit. Hauria estat com el sùmmum de la provocació herètica per a tota mena d'inquisidors i vigilants de la fe, pura llenya de foguera. Per això, la presència de la versió hebraica només es podia justificar si anava acompanyada de les altres dues llengües cultes, el grec i el llatí. I si la Bíblia dita «valenciana» —perquè estava en català— contenia les tres llengües cultes, és que era una Políglota. La Bíblia Políglota d'Alacant. I com que sabem que per aquella època s'estava editant l'anomenada Bíblia Políglota d'En Cisneros, de la qual no n'havia quedat rastre[14] —igual que de la catalana—, si no és per la «reedició» que n'impulsa Felip II el 1568,[15] som davant de l'evidència.

Expulsats els jueus de la península ibèrica el 1492, i com que els conversos havien de demostrar la veracitat de la seva conversió catòlica deixant el conreu i l'estudi de l'hebreu, les comunitats de conversos hispànics quedaren separades

de la seva cultura tradicional. En Joan Fuster subratlla que «sabem, pel procés inquisitorial de la família de Lluís Vives, que els conversos de filiació mosaica ja no eren capaços d'entendre l'hebreu, a la València de començament del XVI».[16] Té tot el sentit, aleshores, que els «jueus que havien restat a Espanya» prenguessin d'aquestes bibles els seus «ritus i cerimònies», perquè llegint-los en català, en trobaven la correspondència en llengua hebrea. I cal fer esment, alhora, a la qüestió del caldeu de la Políglota cisneriana.

Durant el segle XVI, tant a Alcalá, com a Salamanca, com a París, a Lovaina... veiem fundacions de col·legis trilingües, gent culta de qui es diu que posseeix les tres llengües i sempre les tres llengües, tres, l'hebreu, el grec i el llatí, en cap moment ningú esmenta la quarta, el caldeu, que només sembla tenir-se en compte en la raríssima Bíblia Políglota atribuïda al cardenal Cisneros. Es diu que fray Luis de León (1527-1591) considerava el «text caldeu, que és de grandíssima autoritat i antiguitat», [17] com el text original de la Bíblia, allò que s'anomenava «la veritat hebraica». [18] Aquest és el motiu, diuen, pel qual fray Luis fou empresonat i processat inquisitorialment entre 1572 i 1576. [19] Hem d'entendre que l'inquisidor Cisneros, assot de jueus i conversos, es delia per reflectir «la veritat hebraica» en incorporar a la Políglota la versió caldea de les Escriptures? Estudiosos crítics com En Thomas M'Crie, [20] En Julio Trebolle [21] o En Mariano Revilla, [22] entre d'altres, ens han avisat que els filòlegs d'En Cisneros no feien cas dels manuscrits grecs si veien que no s'avenien amb la Vulgata, la traducció llatina tradicional, no exempta d'errors però consagrada pel seu ús al llarg dels segles. Si el text grec de la Políglota Complutense es retocava per acordar-lo amb la Vulgata, com han admès i denunciat tots els erudits crítics, aleshores, què hem de suposar que farien els Cisneros i companyia si els manuscrits caldeus no concordaven amb la traducció llatina tradicional? Mantenir «la veritat hebraica» o acordar-la al text «canònic» de la Vulgata?

Tal vegada una de les claus per desemascarar la falsa Bíblia cisneriana sigui aquella famosa quarta llengua. Podríem ser davant d'un senyal indirecte conforme la quarta llengua era el català ja que, per casualitats de la llei divina, comença amb les mateixes lletres que «ca-ldeu». La inclusió del Targum d'Onkelos —una de les traduccions considerades canòniques de la Torà— en la llengua caldea dels primers hebreus emigrats a Babilònia, no només constituïria un homenatge a «la veritat hebraica», sinó que representa una deferència cap a la comunitat jueva, un detall de germanor i bonhomia impossible d'assumir en la Bíblia editada per un inquisidor. Ens en volem adonar? No és, tot plegat, una enorme fantasia? [23]

L'inquisidor castellà Cisneros, coetani del gran Erasme que llança una versió grecollatina sui generis i arriscada del Nou Testament (1516), no només el supera traient les Escriptures senceres, una Bíblia, sinó que se li avança en el temps, tant en la fundació del Col·legi Trilingüe d'Alcalá, anterior al de Lovaina i al de París, com en l'edició de la primera Bíblia Políglota europea, començada a estampar el 1512. Felip II, en el seu castellanisme recalcitrant i malaltís, ens està dient: «No només un prelat castellà va superar Erasme, la referència mundial del seu temps, sinó que Castella tingué la idea abans que l'humanista més prestigiós d'aquella època». Únicament des d'aquesta perspectiva, la d'un nacionalisme aspirant al domini en fase d'imposició a la nacionalitat hegemònica (l'Imperi era català quan Felip II puja al tron el 1556), s'entén l'esforç per escenificar la superioritat nacional castellana damunt l'avantguarda europea que constituïa la Nació Catalana d'aleshores.

I finalment, també cal anotar com n'és d'estranya una publicació castellana de la Bíblia en quatre idiomes que no són, cap d'ells, el castellà, quan és històricament comprovable que Castella, al llarg dels segles, sempre ha estat refractària a entendre o assumir qualsevol llenguatge que no fos el seu. La Bíblia Políglota és una producció incompatible amb la mentalitat tradicional castellana, i constitueix una anomalia manifesta, un llibre contra natura, un artefacte incomprensible en el decurs de la història de Castella. No pot ser que en el país de la Inquisició, el gran inquisidor que es dedicava a perseguir i a cremar jueus edités fragments de la Bíblia en exquisits caràcters hebreus. És com si ens diguessin que el Ku Kux Klan va impulsar l'edició pionera de la Declaració dels Drets Humans en swahili.

A principis del segle XIX, l'historiador escocès Thomas M'Crie també recull el relat d'En Furió i apunta que «abans de trobar aquesta autoritat, jo m'inclinava a pensar que el Dr. Alexandre Geddes es referia a la impressió original de la versió d'En [Bonifaci] Ferrer, errant la data quan diu: "El 1516 s'imprimí una traducció espanyola de la Bíblia que ha estat destruïda completament, que difícilment se'n podrà trobar un exemplar" (Prospectus of a New Translation of de Bible, p. 109). Se'n trobarà algun? Segons En Furió, la data d'impressió fou el 1515». [24] Alerta: En Geddes no parlava de la Bíblia d'En Cisneros, perquè al fictici cardenal castellà no se li atribueix «una traducció espanyola de la Bíblia». En Geddes es refereix, doncs, sense saber-ho, a la Políglota catalana «del 1516» que En Furió considerava una reedició de la Bíblia valenciana de «cap al 1515» [25]. I confirmem, de bell nou però ara per la font que constitueix el Dr. Geddes, que fou perseguida i destruïda del tot, i per això «difícilment se'n podrà trobar un exemplar».

En un altre ordre de coses, cal que recordem ara, per un instant, que un dels arguments d'En Ferran Colom en els plets anomenats colombins per mantenir allò que va ser capitulat entre el descobridor i els Reis Catòlics és que «els

beneficis dels prínceps han de ser perpetus, majorment quan la causa d'atorgar-los és perpètua (...) i que la intenció dels reis fou de fer concessions perpètues i que passessin als seus hereus [als de l'Almirall] "llargament ho manifestaren per un privilegi donat en la ciutat de Granada" el 30 d'abril de 1492».[26] En aquestes afirmacions podem veure un dels motius principals pels quals la corona voldria convertir els Colom en plebeus: perquè la proposta d'En Ferran Colom està feta des de la condició principesca, reivindica que els beneficis dels prínceps han de ser perpetus i amb això ens està dient que el seu pare era un príncep, i allò que es va capitular —i se li va assegurar després de forma hereditària i fins a la fi dels temps en privilegi del 30 d'abril de 1492— hauria de ser un benefici perpetu per als successors de l'Almirall i la seva descendència.

Escau de fer aquest recordatori perquè és justament per aquestes dates —el 29 de gener de 1516, segons el peu d'impremta— que s'autoritza l'edició a Gènova del Psaltiri Políglota del bisbe de Nebbio (Còrsega) Agostino Giustiniani, on aquest prelat afirma que En Cristòfor Colom era genovès i, per primera vegada, que era d'origen plebeu.[27] La notícia apareix en una llarga nota col·locada davant del versicle 4 del Salm XIX del primer Psaltiri Políglota, on es llegeix que En Colom era «de vilibus ortus parentibus». La part més significativa diu textualment: «Igitur Chriftophorus cognomento columbus patria genuenfis, uilibus ortus parentibus, nofra etate fuit qui fua induftria, plus terrarum & pellagi explorauerit paucis menfibus, quam pene reliqui omnes mortales uniuersis retro actis feculis».[28] És a dir, «Cristoforo, cognomenat Colombo, genovès de pàtria, nascut de pares humils, fou a la nostra època qui amb la seva indústria explorà, en pocs mesos, més terres i més mars del que gairebé la resta dels mortals en tots els segles passats».

Les referències a l'exploració colombina en el Psalterium d'En Giustiniani s'allarguen fins a les dobles pàgines següents amb generositat, fugen de l'estreta columna d'anotacions que acompanya els salms i s'apilonen en lloc preferent, en principi destinat al text. Som, per tant, davant d'un incís notable i extens en un text religiós perpetrat en aparença per una figura quasi bé neutral —un bisbe de Còrsega, illa aleshores vinculada a la senyoria de Gènova—, que reivindica i estableix la figura d'un descobridor de pàtria genovès i d'origen plebeu, en una obra multilingüe de previsible gran difusió que, segons confessa el mateix Giustiniani —en aparença—, va fer arribar «a tots els Reis Cristians i Pagans del món».[29]

Mig amagada entre les pàgines introductòries del Psaltiri hi ha l'autorització aprovada el 29 de gener de 1516 per un tal Bernardus Granellus, que és definit com un delegat del reverend Laurentio de Flifco, del qual ens diuen que era «bisbe de Monreale», quan el cert és que l'arquebisbe de Mont-real a Sicília entre 1512 i 1530 va ser el barceloní Enric de Cardona. No hem sabut trobar un altre «Monreale» italià que fes al cas, però en canvi llegim a l'obra d'En Vicianà que l'Alfons d'Aragó, fill natural del Rei Catòlic, abandona l'arquebisbat de Monreale pel de València l'any 1519.[30] Si això fos veritat —que no ho sembla pas—, tindríem que un possible Bernat Granell definit com a delegat del bisbe de Monreale fill de Ferran II, el 1516 autoritza l'obra que fa d'En Colom un plebeu genovès, tal com podia interessar a la Corona hispànica. Simptomàtic. L'eficiència dels recursos d'En Rafel Mompó, però, posa les coses a lloc.

L'anomenat Laurentio de Flifco sembla clarament «En Lorenzo Fieschi de Gènova (Fiesco, Fliscus) (c. 1466 – 13 de febrer de 1519), fill il·legítim d'un integrant d'una vella i poderosa nissaga genovesa. Va esdevenir bisbe de Brugnato el 27 de setembre de 1502 i fou traslladat a Ascoli el 24 de maig de 1510 i a Mondovì el 15 d'octubre de 1512».[31] Així, un censor hispànic de la corda, posem per cas, del rector de la universitat de València Joan de Celaya o Salaia, antierasmista furibund, a qui potser li resultaria força més familiar l'arquebisbat de Mont-real (Monreale) a la Sicília catalana, s'hauria equivocat a l'hora de consignar el bisbat d'En Fieschi i hauria escrit «Monreale» en lloc de «Mondovì». Per l'agost de 1507 el papa Juli II va nomenar En Lorenzo Fieschi governador de Bolonya, càrrec que exercí amb intermitències fins a 1511, però que mantingué fins a la seva mort.[32] Si governava a la universitat de Bolonya, doncs, sona creïble que tingués un delegat al bisbat piemontès de Mondovì.

L'altre signant que autoritza l'edició del Psaltiri d'En Giustiniani és En Gaspar de Varagine, que correspon a la personalitat d'En Gaspare Rossetti de Varazze (o Gaspar Rosetus de Voragine, en llatí), inquisidor de l'herètica pravitat de Gènova entre 1497 i 1518.[33] Tant En Granelli com En Varazze pertanyien a l'orde de predicadors, eren doctors en sacra teologia i tots dos estan documentats a Gènova durant un període que, a primera vista, els facultats cronològicament per signar el permís d'estampació del Psaltiri.

En Jordi Bilbeny, però, ens informa a través d'En Jean-Pierre Dedieu que, en principi, «la Inquisició no s'havia d'ocupar de la censura prèvia»[34] dels llibres, tot i que el mateix autor «detecta "algunes vacil·lacions" —és a dir, "excepcions"— i "casos aïllats", als quals no hi dona gens d'importància. Però hi són».[35] Les reflexions d'En Dedieu pertanyen a un treball que forma part de l'obra Inquisición española: poder político y control social, d'En Bartolomé Benassar,[36] per la qual cosa inferim que ens està parlant de casos espanyols. Bo i resseguint En Bilbeny, comprovarem que a casa nostra, «la Inquisició podia supervisar els llibres abans i durant el procés d'edició, i alguns exemplars, tot i ser d'una ortodòxia immaculada, van ser segrestats per ordre seva».[37] Això pel que fa a l'edició

hispanica. Però era així, també, a Gènova? Volem dir: els inquisidors jugaven aquest rol preventiu i es dedicaven a donar vist-i-plaus previs a la impressió? O ens creiem En Dedieu i deixem ben entès que «la Inquisició no s'havia d'ocupar de la censura prèvia»? Perquè trobem un detall molt notable que siguin dos inquisidors —En Bernardo Granelli figura com a «inquisidor de la Marca de Gènova» fins al 6 d'abril de 1494,[38] moment en què és succeït per Paolo Moneglia, el predecessor d'En Gaspar de Varazze, que ho serà de 1497 a 1518—[39] els qui autoritzen i lloen i recomanen!, en la mateixa nota[40] el Psaltiri del bisbe Giustiniani. Si es tracta d'un senzill llibre de salms, transcrit i glossat per tot un senyor bisbe canònic i formal, sembla absolutament excessiu que l'obra hagi hagut de menester la rúbrica d'uns inquisidors per veure la llum. Altra cosa és que, amb una autorització que s'eixampla fins a la lloança i la recomanació, i provinent de la institució suprema que en dictaminava la idoneïtat, es volgués desbrossar tot entrebanc per tal que el llibre circulés a nivell internacional amb la màxima llibertat i sens ombra de qüestionament. No sabem si a Gènova era una pràctica habitual, la censura prèvia per part d'inquisidors. Hauríem de pensar que no, seguint En Dedieu. En canvi, «com subscriu En García Cárcel, la Inquisició, “a València, al llarg de la primera meitat del XVI, acostumava a monopolitzar la llicència prèvia d'impressió de llibres”».[41] De manera que l'obra que glossa l'origen genovès i plebeu dels Colom surt de premses teòricament genoveses del tot aprovada, beneïda i curada en salut, tal com era pràctica i costum a la València del Rei Catòlic. Fa rumiar.

També resulta xocant, aleshores, que el Psaltiri d'En Giustiniani aprovat el 29 de gener de 1516 no sigui contemplat com la primera obra políglota del món catòlic, en un moment en què el *Novum Instrumentum* d'Erasme, del febrer de 1516, es disputa aquest honor amb el Nou Testament d'En Cisneros, acabat d'imprimir el 1514 però no posat a la venda fins el 1522 amb tota la Bíblia Complutense. Per què ningú valora com a obra políglota primigènia aquests salms que, a més de sortir en grec, hebreu, caldeu i llatí, s'enriquien amb la versió àrabiga?

La nostra sensació és que aquest *Psalterium* atribuït al bisbe de Nebbio seria en realitat una edició ibèrica tardana, amb data i peu d'impremta fals, perpetrada des del submón inquisitorial espanyol en resposta a alguna glossa que hi devia haver, probablement, en el llibre de salms de la desapareguda Bíblia d'Alacant. Una glossa que feia referència a la pàtria i als mèrits de l'Almirall, perquè En Ferran Colom en devia ser el revisor —si més no, un d'ells—, l'anotador i el comentarista. Tenint en compte que la Políglota d'Alacant també havia de constituir el llibre referencial de l'evangelització al Nou Món... no és cap disbarat suposar que el fill del descobridor aprofitaria la publicació més ambiciosa, el monument lingüístic de la Cristiandat, per homenatjar el seu pare i la gesta que dugué la fe cristiana a l'altra banda de les aigües. Quin anotador de la primera estampació políglota de la Bíblia perdria l'oportunitat d'usar la difusió que se'n preveia per establir d'una vegada, i fixar per sempre, la vertadera identitat d'En Cristòfor Colom, que ja estava sent qüestionada en el marc dels Plets Colombins entre la corona i la família virregnal de les Índies? Així s'explicaria que el Psaltiri genovès, lloat pels inquisidors i publicat a imatge i semblança del d'Alacant després de fer-lo desaparèixer, sortís anys enllà amb peu d'impremta fals per situar-se a Gènova i al 1516 —sis dies després de la mort de Ferran el Catòlic perquè mai se li pugui imputar la iniciativa—, amb les anotacions atribuïdes a En Giustiniani que aprofitaran la pretesa genovesitat de l'obra per parlar del descobridor d'Amèrica, i així començar a difondre l'espècia del seu origen genovès i a escampar el verí de la seva condició plebea, tal com convenia a la fiscalia de la Corona hispànica.

L'erudit Augusto Mascarenhas Barreto intitula *Maquiavelismo Biográfico* la quarta part del seu llibre dedicat a la tesi del Colom portuguès, i *O Vórtice da Fraude* el capítol dos d'aquesta quarta part. En aquest apartat reproduïx i critica les paraules del bisbe Giustiniani i les condemna per sempre: «Aquella seva petita frase “(...) humilibus ortus parentibus (...)” confirmà la llegenda del Colom plebeu.

»No val la pena comentar el delirant descabdellar d'idees sobre els Descobriments que s'emboquen en l'esperit del pobre bisbe genovès d'origen plebeu. Només se subratlla l'haver estat ell el primer a forjar el nom de Cristoforo Colombo i a inventar la classe social de l'Almirall de les Índies.

»A aquest lamentable “comentarista” es referí el fill d'En Colom, Don Ferran, amb la crítica següent: “(...) en mig full de paper que va escriure en el dit *Psalterium*, posà dotze mentides més, que pretén descobrir i revelar (...)”.

»I no fou només Don Ferran qui s'indignà amb la invenció de l'origen plebeu d'En Colom i d'altres intrigues. La mateixa magistratura de Gènova, bo i considerant l'argumentació del fill de l'Almirall, confiscà l'infame *Psalterium*».[42]

«Després d'ell, els defensors de la tesi genovista, per tal de provar la natura de Colón, fet *Colonus* i *Columbus*, i de Cristóbal, fet *Christophoms* i *Christophorus*, espoliaran els arxius de Gènova a la recerca d'un cardador de llana, versus taverner accidental, potser teixidor: Domenico Colombo Canajole que tenia com a fills un Cristoforo i un Bartolomeo».[43] En efecte, des del seu segle XIX, En Henry Harrisse ja s'empassa la doble mentida de l'origen plebeu genovès i hi afegeix el vague testimoni que recull del, per a molts, pare de la historiografia italiana, En Lodovico

Antonio Muratori (1672-1750). En el tom XXIII (p. 301) de l'obra enciclopèdica de 28 volums en foli que aquest clergue dedica als escriptors italians entre l'any 500 i el 1500, *Rerum italicarum Scriptores ab anno æræ christianæ 500 ad annum 1500*, hi ha un breu comentari atribuït al genovès Antonio Gallo, contemporani d'En Colom, que converteix el descobridor en llaner genovès de pares plebeus i teixidors.[44]

Aquesta font del segle XVIII és del tot negligible des del moment que els orígens d'En Colom ja estaven més que enfangats, manipulats i potinejats de feia segles. Però serví per anar perpetuant la mentida. El mateix HARRISSE aporta la rèplica a En Giustiniani pretesament escrita per l'Hernando Colón a la biografia del seu pare. Però la dita rèplica, que retreu al bisbe Giustiniani que faci En Colom originari d'un lloc humil, de parents pobres i amb paraules injurioses l'anomeni falsament «plebeu», [45] no es fa només contra el *Psalterium*, sinó també contra la crònica del mateix Giustiniani anomenada *Castigatissimi Annali della Eccelsa et Illustrissima Republica di Genoa*, que no fou impresa fins al 18 de març de 1537.[46] Per tant, és de calaix que En Ferran Colom rebut les sentències del bisbe de Nebbio més enllà d'aquesta data.

Si el *Psalterium* fos en veritat de principis de 1516, com diu la seva autorització inquisitorial, com és que el fill del descobridor triga tants anys a desmentir la falsedat? Posem que trigués uns mesos, un parell d'anys, si es vol, a assabentar-se de l'existència del *Psaltiri Políglota* «genovès», una obra que difícilment passaria per alt a un amant dels llibres en general i col·leccionista obsessiu, com ens descriuen En Ferran. Per tard que fos, aleshores, com és que no tenim esment de cap reacció per part del fill d'En Colom fins més enllà de l'any 1537, un cop publicats els *Annali* d'En Giustiniani? La refutació d'En Ferran té lloc a la segona meitat dels anys trenta, una època en què precisament els *Psaltiris* es van posar de moda. Ho testimonia En Bataillon. «Pel que fa referència a l'Antic Testament, l'atenció es concentrà, com a tota Europa, en el llibre dels Salms. Les meditacions d'En Savonarola sobre els salms XXXI, LI i LXXX gaudeixen d'una popularitat cada cop més gran, i alhora, les traduccions completes del *Psaltiri* es multipliquen. A la d'En Gómez de Santofimia segueix el 1538 la de fra Benet Vila, benedictí del monestir de Montserrat».[47] Així, probablement després de la desaparició de l'hereu de l'Almirall, En Jaume d'Alòs i Colom, que es mor el 4 de febrer de 1536,[48] s'aprofitaria l'auge de popularitat dels *Psaltiris* per treure'n un amb una glossa ben combativa contra els Colom, en uns mesos decisius en què l'ofensiva de la fiscalia de la Corona aconseguirà reduir substancialment els privilegis hereditaris de la nissaga colombina sobre les possessions del Nou Món. Per tant, ho direm un cop més, perquè ara pràcticament se'ns confirma: el *Psalterium* atribuït a En Giustiniani és una obra amanida en diferit (els vint anys de sempre: s'estamparia el 1536 amb peu d'impremta de 1516) des de la Inquisició castellana i com a reflex de les anotacions colombines a la Bíblia catalana segrestada, unes notes que devien instituir definitivament els orígens catalans i de bona família de l'infant de Portugal Joan Colom i Bertran, després conegut com a «Cristòfor Colom».

Al llibre d'En Giuseppe Baretta que ens ha facilitat En Rafel Mompó hi ha una síntesi biogràfica del bisbe Giustiniani, de qui es diu que «fou molt versat en els llenguatges orientals i el primer professor d'ells a la universitat de París, en temps de Francesc I. Allí havia preparat una Bíblia Políglota, de la qual només el *Psaltiri* fou estampat a Gènova, el 1516, en foli. Tenia en ment editar la Bíblia sencera en la mateixa forma que el *Psaltiri*, però va perdre l'empenta en veure que poc que es venia la primera publicació; perquè de dues mil còpies que en va imprimir, a més de cinquanta en velló que va enviar a tots els Reis Cristians i Pagans del món, com ell mateix diu, no en va vendre cinc-centes, cosa que li reportà grans pèrdues i el va incapacitar per continuar una empresa tan noble».[49] Vet aquí la justificació, doncs, del fet que el famós *Psaltiri Políglota* no tingués gaire difusió al 1516. On van anar a parar, els més de mil cinc-cents exemplars no venuts? Se'ls va confitar a casa seva durant vint anys, el pobre Giustiniani? I aleshores, tal com ens advertia En Mascarenhas, «la mateixa magistratura de Gènova, bo i considerant l'argumentació del fill de l'Almirall, confiscà l'infame *Psalterium*». És a dir, al 1516 poc venut, i al 1538 confiscat. La mentida se'ns acosta, sinuosa, amb voluptuosos cops de maluc i sotana de lluentons. Fa la sensació que la majoria d'aquells *Psaltiris* no van arribar a existir mai. Sí que se'n faria una tirada curta, imprescindible, i de ben segur hi hagué una edició de luxe que es faria arribar a tots els Reis Cristians i Pagans del món, perquè totes les cases reials tinguessin la referència ineludible del Colom plebeu i genovès que es volia incorporar a totes les narracions històriques del món. Del bisbe Giustiniani se'ns diu que «va morir lamentablement en un naufragi entre Còrsega i Gènova».[50]

Comenta En Mompó que «li encolomen a un Giustiniani, probablement afecte a l'erasmisme (si no a Erasme en persona), una glossa que ataca Erasme directament en convertir els Colom en plebeus i en genovesos, els tradicionals enemics dels catalans. Cal recordar que un dubtós Juan Justiniano, erasmista del qui a males penes hi ha notícies i a més contradictòries (el fan de Creta, d'Itàlia, etc.), apareix per València i tradueix Vives per primera vegada al castellà, tot i que es detecten a l'obra un munt de catalanismes. També existeix un Justiniano Deodato que escriu un llibre lul·lià publicat a Venècia (València?) el 1507 prologat per Mariano Accardo, un humanista i jurista sicilià que merescu els elogis d'Erasme i Luca Marineu, amb els quals tingué relació epistolar. En resum, sembla que alhora que adulteren la veritable història de la Bíblia Políglota, posen en marxa una revenja en tota regla fent servir noms d'erasmistes i afectes al protestantisme»[51] per convertir-los en adversaris polítics o antagonistes culturals d'Erasme o dels Colom. Al bisbe Giustiniani no es conformen amb convertir-lo en un gran biblista frustrat, sinó que l'enfonsen a la Mediterrània, en un

destí paral·lel al dels centenars de Políglotes cisnerianes inexistents que «es van perdre al mar» quan viatjaven cap a Itàlia.

Hom apunta en alguna banda que la Bíblia Políglota Complutense fou durant la Modernitat el fortí doctrinal del Catolicisme i cita obligada en les diatribes teològiques de l'Església amb Erasme i Luter. Hi ha alguna cosa que no encaixa, aquí. Si la Bíblia Políglota de 1517 gairebé no tingué distribució,[52] com es convertí en la referència obligada de l'Església durant les discussions teològiques amb Erasme i Luter? I com és que no es redistribuïren els exemplars existents? I com és que no es reedità fins al 1568-72?[53] Una obra d'aquest interès i utilitat, «fortí doctrinal del Catolicisme», amb una impremta pròspera i un ambient acadèmic en franca progressió, talment és descrita la universitat d'Alcalá... Com és que no es reedita fins al regnat de Felip II, després de l'esforç que havia comportat, i tenint les garanties de ser la Bíblia somiada pel suprem Inquisidor General i estampada gràcies al seu patrocini?

La resposta, a hores d'ara, sembla força òbvia. La Políglota de 1517 era la Bíblia en pla català de la qual ens ha deixat testimoni En Furió Ceriol. En català, en les tres llengües del Col·legi Trilingüe, i qui sap si també en el caldeu que tant de prestigi tenia per a l'anomenat fray Luis de León (1527-1591), el personatge fictici que la censura construeix a partir de la figura i la vida del preceptor valencià fra Lluís Bertran i Eixarc (1526-1581). La Bíblia d'Alacant era l'homenatge i el regal de benvinguda per a Carles I, que arribava a la terra que seria la base del seu Imperi, en l'idioma de la vella Tarraconensis que alguns potser somiaven a punt de restablir. Era la reedició de les Escripures en pla que tant i tant demanava, defensava i promovia l'erasmisme, amb un Inquisidor General, Adrià d'Utrecht, tolerant i afí a la causa. Era la font sagrada on havien d'abeurar-se els milers de cristians novells de les Amèriques i els de més enllà, quan a la fi pogué concretar-se la Volta al Món que Ferran el Catòlic no va autoritzar. Era, tal vegada, la temptativa de concreció d'Erasme, de revelar-se a la península, de presentar-se físicament i donar-se a conèixer a la fi... però la subsistència de l'aparell censor deixat per Ferran II aconsellaria de preservar per sempre les dobles o triples identitats. Era l'única manera de mantenir-se a recer de la persecució i poder continuar publicant des d'Europa amb més llibertat.

En Marcel Bataillon afirmava que «és impossible que l'erasmisme no hagi deixat empremta en la literatura espanyola dels dies de Carles V, i de manera particular en la literatura espiritual».[54] I a continuació es demanava «per què l'erasmisme no va donar a Espanya, en aquesta època, una versió castellana de la Bíblia».[55] La resposta és perquè l'erasmisme espanyol era català i s'expressava en català, i sí que va donar una versió de la Bíblia en llengua vernacle espanyola en temps de Carles V: fou la Bíblia Políglota catalana d'Alacant.

Pep Mayolas

Notes bibliogràfiques:

[1] JUAN GUILLÉN, Hernando Colón, Humanismo y bibliofilia, Fundación José Manuel Lara, Sevilla, 2004, p. 86.

[2] RAIMUNDO DE MIGUEL y EL MARQUÉS DE MORANTE, Nuevo diccionario Latino-Español etimológico, Visor Libros, Madrid, 2000, edició facsímil que reproduïx l'edició dels Sáenz de Jubera Hermanos, Editores, Madrid, 1897, p. 431.

[3] Ídem, p. 423.

[4] Ídem, p. 684.

[5] Agraïm a la Margalida Capellà, doctora en filologia llatina, la supervisió d'aquesta traducció.

[6] FRANCISCO RICO, El sueño del Humanismo: de Petrarca a Erasmo, Alianza Editorial, Madrid, 1993, p. 163.

[7] PEP MAYOLAS, Erasme i la construcció catalana d'Espanya, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2014, p. 260-261.

[8] RAFEL MOMPÓ, "Vincles entre Erasme i Ferran Colom a través de la iconografia", conferència dictada en el marc de la Universitat d'Estiu, Institut Nova Història, Montblanc, 3 d'agost de 2018.

[9] Ídem.

[10] JORDI VENTURA, Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià, Eliseu Climent, editor, València, 1978.

[11] JORDI VENTURA, La Bíblia Valenciana, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1993, p. 137.

[12] Ídem, p. 140.

[13] Ídem, p. 141.

[14] MARCEL BATAILLON, Erasmo y España, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 1995, p. 42-43.

[15] Ídem.

[16] JOAN FUSTER, "Renaixement i decadència. I. Llengua i societat", dins Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta, Edicions 62, SA, Barcelona, 1975, vol. III, p. 166.

[17] JOSEPH PÉREZ, *Humanismo en el Renacimiento español*, Gadir Editorial SL, Madrid, 2013, p. 130.

[18] Ídem.

[19] Ídem.

[20] THOMAS M'CRIE, *La Reforma en España en el siglo XVI*, Editorial Renacimiento, Sevilla, 2008, p. 82-83.

[21] JULIO TREBOLLE BARRERA, *La Biblia judía y la Biblia cristiana. Introducción a la historia de la Biblia*, Editorial Trotta, SA, Madrid, 1998, p. 371-372.

[22] MARIANO REVILLA RICO, *La Políglota de Alcalá*, Imprenta Helénica, Madrid, 1917, p. 118-124.

[23] Ens abelleix ara de fer constar una suggestiva proposta —que subscrivim de tot cor— emanant de la gosadia intel·lectual d'en Rafel Mompó, bo i reflexionant entorn del llenguatge caldeu i del terme «Gotholònia», «terra dels gots», que a principis de l'Edat Moderna era proposat com un dels possibles orígens etimològics del terme «Catalunya». Vg. EULÀLIA DURAN, *Estudis sobre cultura catalana al Renaixement*, Eliseu Climent, editor, València, 2004, p. 115. Diu en Mompó: «Sabem que en àmbits cabalístics la paraula Gothia, a més de amb els gots era relacionada amb Déu i, per tant, Catalunya esdevenia un mot parlant que significa “terra de Déu”. Així, doncs, la llengua catalana seria la llengua que es parla a la terra de Déu. No estic dient que ens hem de creure la llegenda, però la voluntat simbòlica sí hi pot haver estat i la podem reconèixer. “(...) del linatge de Sem, aquell Nembrot hedificà la torre de Babel, en Babilònia, hon esdevenen la diversitat dels llenguatges e de la confusió de les paraules. Encara Nembrot mateix mudà sa llengua de ebreu en caldeu. Lavors se n'anà ell en Pèrsia, e a la fi se'n retornà en sa terra, ço és en Babilònia, e mostrà a les gents novel·la ley”, segons llegim al Llibre del tresor, I, p. 102 de Brunetto Latini, traducció de Guillem de Copons (1418). Els hebreus, a Babilònia obliden la seua llengua i adopten el caldeu. Amb aquesta evocació dels jueus d'Edom, els jueus catalans podien argumentar la pèrdua de l'hebreu ara en benefici del català. Usar el mot caldeu, doncs, podria ser el mateix que dir català d'una forma amagada, amb la particularitat simbòlica de relacionar “ca'l Déu” amb Catalunya (Gotholònia)». Es tracta d'una proposta certament especulativa, però molt ben trobada, pensem, i per això no ens hem pogut estar de deixar-ne constància.

[24] THOMAS M'CRIE, ob. cit., p. 197-198, nota 25.

[25] JORDI VENTURA, *La Bíblia Valenciana*, ob. cit., p. 140.

[26] EMILIANO JOS, Investigaciones sobre la vida y obras iniciales de don Fernando Colón, CSIC, Escuela de Estudios Hispanoamericanos de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 1945, p. 128.

[27] HENRY HARRISSE, Don Fernando Colón, historiador de su padre. Ensayo crítico, Imprenta y Librería Española y Estrangera de D. Rafael Tarascó, Sevilla, 1871, reeditada el 1989 pel Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Sevilla, p. 58.

[28] AGOSTINO GIUSTINIANI, Psalterium Hebraeum, Graecu[m], Arabicu[m] & Chaldaeu[m]: cu[m] tribus latinis i[n]terp[re]tato[r]ibus & glossis, Gènova, 1516. Sense paginació.

[29] GIUSEPPE BARETTI, Italian library containing an account of the lives and works of the Mo?t valu able authors of Italy. with a preface, Exhibiting The Changes of the Tuscan Language, from the barbarous Ages to the pre?ent Time, A. Millar, Londres, 1757, p. 169.

[30] MARTÍ DE VICIANA, Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino, Edició a cura de Joan Iborra, Universitat de València, València, 2002, p. 244, nota 501.

[31] Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation, Volumes 1-3, editat per Peter G. Bietenholz. University of Toronto Press. Canadà, 1995, p. 30-31.

[32] Ídem, p. 31.

[33] MICHAEL TAVUZZI, Renaissance Inquisitors. Dominican Inquisitors and Inquisitorial Districts in Northern Italy, 1474-1527, Koningklijke Brill NV, Leiden (The Netherlands) i Boston (USA), 2007, p. 227.

[34] JORDI BILBENY, Inquisició i Decadència, Libbooks Barcelona SL, Barcelona, 2018, p. 42.

[35] Ídem.

[36] Ídem, nota 156 al peu.

[37] Ídem, p. 42.

[38] MICHAEL TAVUZZI, ob. cit., p. 145.

[39] Ídem, p. 227.

[40] AGOSTINO GIUSTINIANI, ob. cit., sense paginació.

[41] JORDI BILBENY, Inquisició i Decadència, ob. cit., p. 42-43.

[42] AUGUSTO MASCARENHAS BARRETO, O português Cristóvão Colombo, agente secreto do Rei Dom João II, Edições Referendo, Lda, Amadora (Portugal), 1988, p. 221.

[43] Ídem, p. 221-222.

[44] HENRY HARRISSE, ob. cit., p. 58.

[45] Ídem, p. 59.

[46] Ídem.

[47] MARCEL BATAILLON, ob. cit., p. 556.

[48] FRANCESC ALBARDANER i LLORENS, "Bilbeny, entre la fantasia i la desinformació", Butlletí del Centre d'Estudis Colombins, Any XII / Núm. 37 / abril 2006, p. 15.

[49] GIUSEPPE BARETTI, ob. cit., p. 169.

[50] Ídem.

[51] RAFEL MOMPÓ, e-mail personal del 22 de gener de 2019.

[52] MARCEL BATAILLON, ob. cit., p. 42-43.

[53] Ídem, p. 43.

[54] Ídem, p. 549-550.

[55] Ídem, p. 550.